

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՊՈՆՏՈՆԻԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

ՄԱՍՆ Ա.

ՆՏՏՈՏՈՏԱԿԱՆ ՈՐԳԱՆՈՐԹՈՒԹԻՒՆ Ի ՊՈՆՏՈՆ

Յ. Գ. Կ. ԱՆԳԵՐՄԱՆԻ

(Հրատարակող):

Ժ. Կոմսան և Դագիմոնիսիս:

§ 27. Մեր մեծաւոր նպատակն էր տակէ ետքը Կոմսան և Եւրոպիայ դատար: Ամսոյն 28ին կէտօրէն ետքն ուշ ժամանակ ճամբայ ելելով՝ կարեցինք Նիկիայի դատար՝ մէկ ժամէն ու քսան և երեք վայրկեանէն մինչեւ Գենէ-Կէ (Denekse)¹ գիւղը, որ թախթախ-Գաղի ստորոտը կ'իյնայ անառապատ կրճի մը մուտքին քով, որուն վրայէն ճամբան մէկ ժամու չափ բարձր ժայռախարակներու միջէն վեր կ'ելլէ գէլ կ'բաց և ձուածեւ բարձրագաւառ մը (որուն բարձրութիւնը փոփոխական է՝ 1570 ոտքէն մինչեւ 1700 ոտք Նիկիայէն բարձր), և որ Զարաթշեն և Գալլ գետոյն և Լիւրի գետոյ միջեւ, Կրճանցքին ծայրէն քառորդի մը մէջ հասանք Օկտապ (Oktap) գիւղին գիմացի կողմը, որ գիւղը ճամբան Տինգ վայրկեան գուր կ'իյնայ աշակղման բլուրներու տար: Ընդհանրէ ճամբան՝ գիւղը քննելու համար, և վերագաւառելով շիտակ ճամբան՝ կէս ժամէն անցանք Ալմուշ (Almush) գիւղը՝ որ կենցած և դաշտին եզերքը ձան կողմը:

Երջապատող բլուրներէն տար վայրկեան ալ յառաջանալէն ետքը՝ կ'սկսինք Լիւրիի հովիտն իջնալ զառաւորի մ'երկայնութեամբ, որուն գետը վար կ'ընթ Ծալա (Omala) անցնելին ետքը, ուր քանի մը տարի յառաջ Hogarth և Munro գտան մոնտաքարեր (թ. 464—5): Այն ժամէն Լէրէկէն՝ Եպլաշէի-Գաղի վրայէն անցնող՝ ճամբան կը հասնի աշակղմը, և ճամբաներու խառնման կէտէն քիչ մ'անդին՝ Թոլուցիքը Օմալա գետը, և խճանդին բռնելով բարձրագետնոյն երկայնութեամբ իբր 50 վայրկեան՝ անկէ խոտորեցանք Բիշէրի (Bizeri) գիւղն, ուր հասանք գիւղերը վրայ հասնելէն ետքը, կարած անցած ըլլալով 19 միտն տարածութիւն մը: Գեղին մէջ կան բաւական բազմաթիւ հին քարեր, ի միջի այլոց ձիթամամուլը ճշնաբարբը, բայց արձանագրութիւն չգտանք: Հայոց Վանքին եկեղեցւոյն մէջ կայ արձան մ'որ պատաստ և մուկ մարմնի ծնատով մը՝ Կոմանայէ բերուած², ուր կ'ըսուի թէ ըլլայ

Ս. Թովհ. Ոսկերեանի գերեզմանը, որ վանքին իբր թէ հիմնադիրն եղած կը համարուուի:

Յաջորդ օրը մեր բռնէրն ուղղակի Եւրոպիա խաւարելով՝ այցելեցինք Ջէնթլէ-Կէ, Բիգերիէն քառասուն վայրկեան հեռու, ուր օրինակցինք Ընտանիտա Պիտի նուիրուած ձօնի մը մէկ հատակապար (թ. 326). և յետոյ կարելով այն արտեւանն՝ որ լեռներն արեւմուտքէն կը կապէ հովիտն մէջ եղած մէկ բլրէն հետ և որուն խաւարին վրայ կ'իյնայ Ալմէ (Գեւել) Կէ, Հիւսիսարեւելք գէլ կ'ի Սուրբ, որ ժամ մը հեռու՝ Կրքելքաշենու մէկ բլուրն է: Սասերայէն դարձանք գէլ կ'ի աջ և ըլլակողման գիւղերուն մէջ դուր տեղ հնութիւններ փնտաելէն ետքը՝ իջանք Գլ-Կէն-Կէ գիւղը, որ կէս ժամ աւել կ'ընթ կ'իյնայ այն քաղաքին աւերակներէն՝ որուն անուր ժամանակած է: (Պակ. Լիւրիի հովիտին Կոմանայէ տեսնուած):

§ 28. Կոմսան: — Կոմանայի տեղը կը նշանակուի սշանաւոր խաւարով մ'որ Լիւրիի վրան գուր կարկառած և կամքին քով, որով գետոյն վրայէն կ'անցնի խճանդին, Նեոկեսարիայէ իբր 26 Լուսակաւան մոն հեռու: Կարծես թէ քաղաքատեղին արձանագրելու և նուիրական քաղաքին յիշատակը մուսացութեան փրկելու համար՝ կամքին շինողները մերձաւորագոյն կամքականութիւն մէջ ազգացնէն են երկու արձանագրութիւններ, որոնց միւր քաղաքին անունը կը կրէ, միւսը՝ մեզի միջոցներ կու տայ քաղաքին գարծածած թուականութիւնը ճշգրտութեւ հաստատելու համար (թ. 313): Բուն հողաբարբը ծածկուած է խոտով ու մշակոտեղով, և վրան այժմ ուրիշ բան չի տեսնուի: Ետք իթէ քանի մ'անագանագոյն աւերակներ. մանրամասն խուզարկութեամբ ալ չգտանք խեցեղէնի նոյն իսկ բեկոր մը (Պակ.): Ճիշդ կից կայ գերեզմանց մը, ուր բազմաթիւ մարմարաքարեր կան՝ ամէնայն ալ վերակապուած կամ վերահաստ: Այդտեղ կը բարձրանայ շէրի մը (Iurbe, «Թիւրպէ») նշանակելու համար տեղւոյն նուիրականութիւնը: Եւ տակաւին բնակատեղոյս հետ կապուած են կրօնական զոյյոյնք: Աւերակներէն տար վայրկեան գէլ կ'արեւմտեան հիւսիսարեւմուտք մարմարեայ ժայռի խորանարդ մեծ դանդաղած մը կողմացնալ կենցած է դաշտին մէջ, «Ուխտաւեղն» (Ziyaret, «Դէ-Կէ») ուխտագնացութիւն կը կոչուի, որովհետեւ աւանդութիւնը իսկ թէ Ս. Թովհ. Ոսկերեան հոս առանձնացած ըլլալ է: Պոլսէն իւր աքաղաղութիւն ետքը, ժայռին մէջ այլեւայլ դամբաններ փորուած են: Ասոնց ամէնէն նշանաւորին՝ երեսը գէլ կ'ընթ և, և անտաշ կոխուած քուով ճակատ մ'ունի, մէջտեղն ալ մուտք մը: Քուածնոտին տակ երեք կամ մարմեր կան՝ նախնաբար յեցած երկու սիւններով վրայ՝ որոնց այժմ անհետ եղած են, իսկ ճակատին ներքեւ քանդակուած է պարզ արձանագրութիւն

¹ Այս ուղեգիրը ստորագրած է Պ. Munro, ի R. G. S., Suppl. Pappers, 1893, p. 92 ff.

² Գենէրէի մէկ մոնտաքար հրատարակուած է՝ ի Revue des études grecques, 1902, p. 333, Nr. 53 — 4-րդ թ. 466:

³ Նոյն ձեռագրն ուրիշ մէկ կտորը կրնայ տեսնուիլ գիւղին գերեզմանոցին մէջ:

¹ Նախ յիշած է Tavernier (տպ. 1679, Ա. էջ 13): և իրմէ ետքը՝ Լամպրէն (տպ. էջ 350): H. J. Van Lennep, Travels in little known parts of Asia Minor, I, p. 323 (ուրուագող): G. Hirschfeld, ի Sitzb. d. Berl. Akad. 1888, p. 892.

մ'երկու տողով, որ շատ անգամներ ընդօրինակուած է՝ բայց ոչ երբեք լիակատար ճշգրտութեամբ (թ. 316)։ Արձանագրութեաններէն խորշ մը կայ, հաւանօրէն մէջը (տօնիւնի) սափօր մը գետեղելու համար, եւ որ կը խփուէր սալաքարով, եւ սալաքարն էր երեւան կտրորիչը բաժնելու ակնիւրը։ Աշխողման անկեան շուրջը կայ ուրիշ անեակ մ'ալ՝ կռնակի պատին մէջ կոփուած բողբոսապանով (arcosolium) եւ յատակը՝ դէպի խոր փորուած վիմափոր երկու տապաններ, իւրաքանչիւր կողմը՝ հատ մը։ Ուրիշ վիմափոր տապան մ'ալ դէպ ի խոր փորուած է ժայռին գագաթը։

§ 29. Կոմանայէն մինչեւ Եդ-դուլ (Թոմիւթ) 1', ժամու ծառայ է ձիով՝ գետին ձախ ասիին երկայնութեամբ մինչեւ կողմնակէ հովտին բերանը, որ հովտին մէջ նստած է քաղաքը՝ իւր գետնախոր գրիւք կնցած գլխին ստըը, որ Բիւզանդեան ժամանակաց Դազիմոն (Dazimon)՝ բերքն է։ Նեոկենսարկայէն եղած հետաւորութիւնը ճիշդ 30 անգղ. մյոն է։ Ներքնաշխարհին ամենէն ընդարձակ եւ լուս խնամուած քաղաքներէն մին է Եդ-դուլիս։ Եւ իւր բարգաւաճումը շատ մասամբ պարտական է իւր նպատաւոր գրիւք՝ Սերասոյայէն դէպ ի ծովեզր տանող առեւտրական մեծ զոդոտային վըպը ըլլալով, ճիշդ այն կէտին վըպը՝ ուստի կը բաժնուի Նիկիոսը տանող ուղին։ Քաղաքին տեղւոյն յարմար գրիւք պայծառ կերպով նշանակուած է բնութեանէն ալ, եւ կրօնական պատմութեան մէկ պարզ գիպումը կ'առաջադրէ շատ ըլլալու էր որ դաշտին մեծ քաղաքը հին ժամանակները ծախմանբու այս կցման տեղը չէր կառուցուած։ Առեւտրական ծախմուն Հռոմէական ուղի մին էր իւր բովանդակ ընթացքին մէջ, թէպէտ եւ Բուրուսէ (Աբրիսա) մինչեւ Եդ-դուլիս եղած հատածին հարմար փաստ մը չէ գտնուած։ Այժմ Եդ-դուլիս գտնուող երեք մզոտաքարերը (թ. 460—462) կրնան կամ այս հատածին վերաբերիլ, կամ Կոմանա—Սամարիա ուղեգծին։ Աբրիսն ուղւոյն մասին գտնուած միակ հետգծերն են՝ Հիբրիկ գետի վըպը՝ ձգուած կամիջի մ'աւերակները, զորոնք Համիլտըն առնած է Եդ-դուլիսի իւր 7 մյոն հետուն, եւ երկու անքնութեանը մզոտաքարը՝ զորոնք Թուրհալ գտանք։

§ 30. Արդի Կազ—Օլման հին Գադիմոնիտ (Dazimonitis) գաւառին հետ նոյնացները՝ Սարաբոնի պայծառ նիւարագրութեան (էջ 547) հաւուած հին եղբակցութիւն մըն է։ Հռոմէական

ժամանակը դաշտս (կամ անոր մէկ մասը) Կայսերական կայուածք էր, ինչպէս կը յուսրեն Մարտիրոս կայսերոս համառարը՝ զոր Munro եւ Hogarth գտած են դաշտին արեւմտեան ծայրը (թ. 311)։ Նախնարար մ'առ եղած ըլլալով Կոմանայ մահնական մեծ կայուածքին՝ նաւիրական երկրիդ (չորա լըթ)՝, կամ գաւառած էր Պոնտական թագաւորներէն իւր արքունի կայուածք, եւ անկէ անցած նախ տեղացի իշխաններուն՝ զորոնք Հռոմայեցիք գրած էին, եւ յետոյ՝ Հռոմէական ինքնակալաց. եւ կամ արքունի հող եղած էր, երբ Դիւստեատոսի՝ Կոմանայի վերջին քուրմ-իշխանին մահուանէն ետքը (34—35 Յ. Ք.)՝ Հռոմէական Պոնտական հետ միացուեցաւ։ Բիւզանդեան Կայսրներէն անցած էր Տաճկաց Սուլթաններուն, որոնք ձեռքը կը մնար սակախին Ժի դարուն, ինչպէս ի խնամք Տաճկներէն ուղւորէն, եւ կ'ընէ թէ Եդ-դուլիս «իբն վերաբերող աշխարհին հետ կալուածք էր Սուլթանաց—մայրերուն» (Dowager-Sultana)։ Կայուածահողին կենդրոնը հաւանօրէն միշտ Դադիմոն (Եդ-դուլիս) էր։

Այն յուսով որ այս բերրի դաշտին մէջ նոր փաստեր կ'արեւանք գտնել՝ Եւրոն 30ին կէտօրին վերջը մեկնեցանք Թոմաթէ։ Քանի որ եւ նոյն տանն ընդերական ջերմ մը բռնուած էի, որ անբողջ ամառն կանոնաւորապէս վըստ եկաւ, չիտակ էիք։ Սոյն դաշտի՝ որ դաշտին հիւսիսային եկեղեցի կ'իյնայ, Գ. 18 մյոն հետաւորութեամբ. մինչդեռ ընկերներս այցելեցին բլրախողման միջանկեալ գիւղերը, առանց բան մը գտնելու՝ բայց եթէ քանի մը գորշ մարմորէ սիւներ եւ վիմաքարեր՝ Եդ-դուլիս զիմացն եղած յոյն եւ հայ վանքերուն մէջ։ Ես—Զորդ—օրը բաժնուեցանք երկու խմբի։ Ընկերներս բլրախողման գիւղերը կարգաւ այցելելու ձեռնարկեցին (Բիբեդ, Գաւրըն, Խաթ, Նեյիք, Ջաւա, Ջաւա, Իշիդաւ, Օբնիդաւ, Առքիլի)։ Եւ հասան ինծի հետ միացած դաշտին մէջ եղած Կաւարմ. չեւիլի գիւղը։ Հին քարեր գտնուածքին շուրջ գիւղերուն մէջ, մանաւանդ Գուրլու, ուր հին ընդարձակ շինուածք մը կ'ապտուած էր հին գերեզմանոցին համար քարեր գտնելու նպատակաւ. բայց արձանագրութիւններ չեւեցան։ Ես ալ դաշտին գիւղերը քննեցի՝ առանց լաւագոյն արդիւնք մը ստանալու։ Անի գիւղը (Նեյիլիի հարաւակողմը) քանի մը մնացորդներ կան, — անանց բներ, խաւրիւններ, շորքերուսի վիմաքարեր եւ քարաւապան մը (sarcophagus)։ Կեւիլի (Աբրիս 20 վայրկեան ճիշդ արեւելք) հին նիւս մ'եղած կ'երեւայ. գիւղին մէջ բազմաթիւ են հին քարեր, — շինուածոց շորքերուսի եւ ուրիշ քարեր, շուրջ կամ հինգ

1 Կոմանայէն մասին տես Ռաբիշ՝ Պամ. Եջ 329 եւ Ն, 220։ Դոյնակը կը նկարագրէ Հադիլու՝ անդ, էջ 352 եւ Ն, Ե. Wilson, անդ՝ էջ 41։

2 Թոմաթէ իւր 7 մզոն հետաւ. կ'ընէ, ... յանկարծ հանգիպեցայ իբրեւ վըպ ձգուած կամիջի մ'աւերակներուն։ Կամաքականներէն միայն զի Հռոմէական նարատարականութեան ցարժ մ'ըլլալը կը ծագցնէ՝ մարմորէ մեծ քարերով կառուցուած ըլլալով. աւելի ուշ ժամանակէն մըն են կամիջին թաղանջ մասն ու գետնի ուլ ափը լինուած քանի մը պատերը (անդ՝ Ա, էջ 358)։ Մինք այս կամարը շինեցանք. հաւանօրէն այժմ գտնուարն ալ է նոյնը գտնելը, որովհետեւ դաշտին կենդրոնամասը շատ քանակային է։ Բայց կրնայ ըլլալ նաեւ այն կամարը՝ որ վըպը պիտի սլուէ, էջ 31 վերջ։

3 Հմմտ. Սարաբոն, էջ 557, 559։

4 Այս քաղաքն իւր յովանայիքը կալուած է մայր-Սուլթանու հինքուն (apanage des Sultanes mères) տես Les six voyages de J. B. Tavernier, Paris 1681, p. 10. Ինքնակալական կայուածոց փոխանցման մասին տես Ramsay, Cities and Bishopries of Phrygia, I. p. 10 ff, 354։

5 Եւտոյ մեզի խաւրուեցաւ Գուրլուէ քրիստոնէական տապանագրի մը պատմենը (թ. 310)։

քարատապաններ, ծնօտի մաս մը, անոնց ոճով՝ զոր
կոմանայի մօտ տեսանք, եւ քանի մը բոլորչի փո-
րոքուած քարեր՝ որոնք թերեւս ձեռնահասակ
վերաբերին. իսկ խճուղոյն երկու կողմը բռնող
գերեզմանոցի մէջ կան շատ մը կոթողաքարեր,
որոնցմէ ոմանք կարելի է թէ մկնաբարբեր եղած բը-
լան. որովհետեւ երկու հասին խարխիսները նման են
խաւասայի մկնաբարբերուն: Գոյ բուժէհերին (կա-
ւէջիկէ հինգ վայրկեան արեւմուտը խճուղոյն վրայ),
դէպ ի յառաջ շարունակեցինք մեր ճամբան, եւ
կէս ժամէն եկանք վարդէ (քանի մը մնացորդներ):
բլուրներուն խոնարհազայն դարերուն վրայ, որոնց
կը մօտեայայ աստիճանաբար գեալ՝ երբ դէպ ի
հիսսիս կը ծռէ. եւ շեղելով ճամբէն՝ որպէս զի
այցելենք տաճկական աւերակ գիւղն եւ իջեւանը,
որ այժմ՝ Ե՛կ-Կի-Խա՛ն (Yükik-) կը կոչուի,
դաշտին մէջ վարը (37 վայրկեան), ձեռնարկեցինք
նեղ հովտին երկայնութեամբ՝ մինչեւ Թա՛րս-Է
(12 վայրկեան), Եւգոկիայէ 26 մղոն հեռու:

1 Հափլարն՝ էջ 360 Կըսէ՝ «Խա՛ն-Կի-Կ», իբր 7 մղոն
հարաւայն հարաւարեւելքն (Թա՛րս-Է):

(Հարս-Է-Կի-Կ)

Հ. Յ. Տ.

✠ J. Marquart եւ F. N. Finck.

Խորին յատ ով լեցինք բօթարի լուրը,
թէ երկու պատկոտ ելի հայագէտների՝ J. Mar-
quart եւ F. N. Finck կնքած են իրենց
մահականացուն: Երկու հայակապ բանասէր եւ
լեզուաբէտ հայագէտներու մահուն առ-
թիւ յայտնելով խմբագրութիւնս իւր խորին
ցաւակցութիւնը հանգուցեալներու ընտա-
նեաց եւ համակիրներու՝ կը խոստանայ «Հան-
գիսի» մօտաւոր թուերու մէջ առանձինն
տալ կենսագրութիւնը եւ հայագիտութեան
համար ունեցած արդիւնքը:

ԽՄԲ. «ՀԱՆԴԻՍԻՊ»

ԲՈՎԱՆԳԱԳՈՒԹԻՒՆ

INHALT

ԳՐԱԿԱՆ — Վաճառագացի Թ՝ Հայ կեանք. 161:

LITERARISCH — Vananda'i Th.: Das armenische
Leben. 161.

ՄԱՍՆԵՐԻԳՐԱԿԱՆ — Վարդ Արքեպիսոփ եպիսկոպոսի
(Դրոս. Հ. Ն. Ակիեւեան). 166:

HAG' OGRAPHISCH — Leben des hl. Aberkios, Bischof
von Hierapolis (veröffentlicht von P. N. Aki-
nian). 166.

ԱՃԱՌԿԱՆ Հ՝ Հայոց գրերը. 171:

Adjarian H.: Die armenischen Schriften. 171.

ԼԵՃՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ — Մեճեզիշեան Հ Գ՝ Հայ լեզուի
ուղղագրութիւնը. 177:

LINGUISTISCH — Mēnēvīgian P. G.: Die Ortho-
graphie der armenischen Sprache. 177.

ՏԵՎՈՐԱԿԱՆ — Թորգոմեան Վ՝ Ժամօթագրու-
թիւնը Ստամբուղի պատմութեան Նրեմիա Չէլե-
պիի. 179:

TOPOGRAPHISCH — Thorgomian V.: Noten zur
Geschichte von Konstantinopel Eremia Çelebis. 179.

ԱՇԽԱՆԱԿԱՆ — Պոնտական Ուսումնասիրութիւնը Ա.
(Թարգմ. Հ. Տ. Տաշեան). 190:

GEOGRAPHISCH — Studia Pontica I. (übersetzt von
P. J. Dashian). 190.

† J. Marquart եւ F. N. Finck. 192:

† J. Marquart und F. N. Finck. 192.

ՀԱՐԱՐԱՐԱՆԻՉ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՐԱԳԻՐ Հ. ԲԱՓԱՏԷԼ Վ. ՊԱՐՈՆՉ

ՎԵՆԱ, ՄԻԻԲԱՐԵՆՆ ՏՊԱՐԱՆ